

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ СУЧАСНОЇ МЕДІА-СФЕРИ (філософські та комунікативно-прагматичні аспекти)

Олена СЕМЕНЕЦЬ (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто закономірності впливу дискурсивних практик сучасної медіа-сфери на реципієнта і на соціальні процеси загалом. Зроблено акцент на філософських та комунікативно-прагматичних аспектах персуазивного дискурсу.

Ключові слова: дискурсивна практика, мас-медіа, вплив, маніпулювання, ідеологія, влада дискурсу, персуазивний дискурс.

The article deals with the regularities of the influence of discursive practices in modern media-sphere on a recipient and on social processes as a whole. The philosophical and communicative pragmatic aspects of persuasive discourse are accentuated in the paper.

Key words: discursive practice, mass-media, influence, manipulation, ideology, power of discourse, persuasive discourse.

Поняття “дискурсивні практики” одержало своє теоретичне обґрунтування в напрямі постструктуралізму, в працях Ж. Дерріди, Ю. Кристевої, М. Фуко. Цим терміном позначають змістово та формально близькі дискурси, об’єднані особливими правилами побудови,

особливою “регулярністю дискурсу”, про яку писав М. Фуко. Смислова єдність у межах дискурсивної практики визначається усталеним, загальноприйнятим способом інтерпретації дійсності. Той чи той дискурс задає свою ідеологію (сукупність базових ідей), спосіб світобачення, світосприймання і, як наслідок, формує онтологію ментального образу дійсності.

Отже, дискурсивна практика може бути визначена в межах історично зумовленої дискурсивної формації як типізований спосіб організації мовленнєвої діяльності, здійснюваної відповідно до вимог певного типу дискурсу, що є загальноприйнятим у тій чи тій комунікативній сфері соціальної або професійної групи.

Особливу актуальність в аналізі дискурсивних практик сучасної медіа-сфери становить проблема розкриття владних механізмів дискурсу, закономірностей його впливу на реципієнта. Влада дискурсу виявляється в його здатності справляти потужний вплив як на окрему людину, так і на соціальні процеси загалом.

В. Є. Чернявська вважає, що “владні механізми дискурсу слід розуміти як комплексну, систематичну й регулярну реалізацію персуазивних стратегій і прийомів впливу, які дозволяють у своїй сукупності керувати свідомістю й поведінкою індивіда та/або соціальних груп. Основу влади дискурсу становить поділ на своє та чуже, який досягається засобами мови”. Поділ на своє та чуже (у найширшому розумінні) може набувати в дискурсивних практиках вигляду опозицій: *друг, однопумець – ворог, супротивник; добре – погане; повсякденне існування, побут – політика, суспільство в цілому; індивідуум – колектив (суспільний інститут, партія); теперішнє – майбутнє; дійсність сьогодні – ідеал завтра* [7: 92].

Влада дискурсу – це не тільки можливість відтворення, тиражування й у такий спосіб поширення певної ідеології (доречно згадати, що ідеологія, згідно з розумінням Р. Барта, – це конотативна система мови, яка має наслідком творення соціальних міфів). Не менш важливий аспект – генеративна здатність дискурсивних практик розбудовувати уявні “можливі світи”, що можуть бути реалізовані в об’єктивній дійсності.

У напрямі дескриптивного дискурс-аналізу американські вчені активно досліджують специфіку метафори в політичному дискурсі. Р. Д. Андерсон приділяє особливу увагу тому факту, що політична метафора не лише відображає зміни в соціумі, але й впливає на розвиток соціальних процесів. Згідно з його дискурсивною теорією демократизації, суспільні зрушення в напрямі демократизації мають своїм безпосереднім джерелом саме дискурсивні інновації, а не зміну соціальних чи економічних умов.

У статті “Метафори диктатури та демократії: зміни в російському політичному лексиконі і трансформація російської політики”, аналізуючи зміни, що відбувалися в процесі переходу “від Радянської до Російської політики”, він доводить, що перехід від авторитарного комуністичного дискурсу *номенклатури* в напрямі до демократичного дискурсу мав наслідком серйозні зміни в соціумі. Так, аналізуючи тенденцію зниження частотності використання в мові політиків лексем із семантикою розміру (*високий, широкий, великий, крупний*), Р. Д. Андерсон робить висновок, що “протягом 1991 – 1993 рр. політика в Росії перестала бути більшою за життя” [1: 318].

Обстежені вченим корпуси текстів (по 50 промов, заяв, інтерв’ю, статей тощо політичних діячів) у кожному з трьох типів дискурсу, які послідовно змінювали один одного: авторитарного дискурсу (листопад 1964 – лютий 1985), перехідного періоду (протягом 1989 р.), дискурсу в умовах становлення виборності органів державного управління (жовтень 1991 – грудень 1993) – містять важливий матеріал для аналізу суб’єктів мовлення в аспекті їхньої соціальної ідентичності.

Р. Д. Андерсон простежує, що дискурс нової політичної еліти поступово зближується з “мовою народу” і масова свідомість починає сприймати це додаткове, “співвідносне” значення як сигнал про входження еліти до соціальної єдності з населенням. Якщо метафори радянського авторитарного дискурсу мали наслідком збільшення відстані між правителями та керованим народом, то введення до передвиборчого дискурсу в перехідний і наступний періоди метафорики, яка засвідчувала близькість політиків до народу, на думку вченого, підготувало демократичні зміни в російському суспільстві.

Отже, політичний дискурс, з одного боку, відображає зміни, що відбуваються в соціумі, з другого – сам справляє потужний вплив на суспільство. Американський вчений, зокрема, висловлює цікаві спостереження щодо впливу етимології слова в політичному дискурсі на масову аудиторію. Так, одна з “метафор підпорядкування” в радянському авторитарному дискурсі представлена лексемою *строительство*. Окрім первинного, прямого значення, радянські люди використовували її в метафоричних контекстах: *строительство социализма* (комунізму, нового мира), *социально-культурное строительство*. Проте, окрім значення “будівництва”, наголошує вчений, важливе також відсилання до етимології слова, яка становить живу, прозору для носіїв мови асоціацію. Корінь *строй*, наявний у російській мові в окремій лексемі, зберігає значення “порядок”, “бойовий порядок”, “військове формування”, а також політичне та економічне значення “режим”. Коли росіяни читають, пишуть, чують або вимовляють *строительство*, у їхній свідомості неодмінно постає, хоча б на мить, хоча б на рівні несвідомого, коренева морфема *строй*, яка зберігає свої актуальні словотвірні й семантичні зв’язки. *Строительство*, таким чином, виступає метафорою не лише “будівництва”, але й “порядку”, “наказу” [1: 323-324]. Саме цим, за висновком ученого, зумовлена висока частотність її використання в авторитарному радянському комуністичному дискурсі.

Дискурс сучасної масової комунікації складається з різноманітних дискурсивних практик, що формують загальне поле дискурсії (у розумінні М. Фуко) в масовій комунікації. В Україні у сфері масового інформування представлені два основні типи дискурсів: якщо використовувати термінологію французького журналістикознавства, це дискурси “*presse d’information*” та “*presse d’opinion*”, – причому явно домінує останній, що зумовлене нестабільним станом суспільства й підвищеним інтересом масової аудиторії до політичних проблем. Персуазивність як провідна комунікативна стратегія наявна не лише в *presse d’opinion*, з її суб’єктивністю інтерпретацій. Навіть *presse d’information*, яка нібито мусить ґрунтуватися на передаванні винятково об’єктивної інформації про факти, неминуче чинить вплив на реципієнта – самим відбором фактів для повідомлення (модель фільтру, “воротаря, охоронця (gatekeeper)” Курта Левіна), неодноразовим повторенням повідомлення, специфікою взаємодії з інформаційною системою реципієнта.

У сфері масової комунікації, яка в сучасному суспільстві є найбільш впливовою, “мовні стереотипи і способи категоризації та концептуалізації світу накладаються на ідеологію тотальних і панівних дискурсів, їхні схеми, шаблонні думки, образи, метафори, оцінки тощо” [5: 42]). Принцип дискурсоцентризму переконливо виявляє себе саме в масовій комунікації – сфері, яка “наділена потужною персуазивністю й реалізує вплив на особу не тільки за допомогою мови, а головним чином – шляхом тиражування ідеології тотальних і панівних дискурсів, їхніх схем, шаблонних думок, образів, метафор, оцінок тощо. Людина занурюється в мережу масової мови й дискурсивного простору соціуму і тим самим опиняється перед загрозою втрати й нівелювання себе як особистості” [4: 68].

Цей дискурс навіює адресату певну категоризацію та концептуалізацію світу, формує цінності, погляди, бажання й прагнення, пріоритети й настанови людини. ЗМІ нав’язують особистості певні схеми мислення. Людина стає заручником стереотипів, шаблонів і сформованих уявлень, стає налаштованою на певні, наперед визначені оцінки.

Дискурс мас-медіа в сучасному українському соціумі, персуазивний за своєю природою, будується як процес впливу на інтелектуальну, емоційну, вольову сфери адресата. При цьому використовуються як прийоми логічної аргументації, так і емоційно-образні засоби впливу, залучаються різні способи й форми впливу – зараження, сугестія (або навіювання), маніпулювання (у тому числі з використанням технік нейролінгвістичного програмування (Мілтон-модель, рефреймінг, якоріння тощо)). “Маніпуляційний вплив є неконтрольований, неусвідомлюваний, прихований для адресата процес впливу на нього, який відбувається поза його волею та бажанням. Маніпуляція відрізняється від звичайного процесу сугестії, навіювання тим, що маніпуляція має технологічно-професійну основу, планується і контролюється комунікантом”, – дає визначення В. В. Різун [3: 151].

У певних засадничих моментах дискурсивні практики медіа-сфери формуються на основі синергетичних законів самоорганізації, автопоезису (саморозбудови) дискурсивної

системи за усталеними зразками, моделями, схемами. Однак не можна применшувати роль свідомого керування системою з боку відправника повідомлення – тут важать принципи селекції та комбінаторики повідомлень, добір засобів мовного, паралінгвального та невербального вираження, розставлення змістових акцентів. Справляє вплив і сам мозаїчний принцип дискурсивної організації, який має у своєму підґрунті кліпове мислення сучасної людини. Феномен “гіперреальності” в електронних медіа в процесі творення передбачає роботу з образом, подібним до образу в мистецтві. Цей процес забезпечує досягнення основної мети персуазивної комунікації – утвердження чи зміни поглядів реципієнта, що веде й до певних змін у його життєвих пріоритетах, настановах, поведінці.

Дискурсивні практики постмодерної доби поступово виховують сумнів і почуття недовіри сучасної людини до дискурсу влади та загалом до всього, що вимовляється, що одержує мовне вираження. Набутий соціально-культурний досвід і зумовлена ним рефлексія стосовно мови спричиняють певні зрушення у ставленні суспільства до мови. Т. В. Радзівська згадує показову оцінку (ще в середині ХХ ст.) цих змін і наводить слова В. А. Звегинцева: “Змінилося й саме ставлення до мови. Новітні розвідки в галузі мови вселили до неї відчуття, схоже на недовіру. Раніше користувалися мовою бездумно, легко й вільно, захоплювалися її різноманіттям і невичерпністю, милувалися гнучкістю й барвистістю та любили відданою, шанобливою й інтимною любов’ю, змішаною з почуттям гордості. А тепер прискіпливо дізнаються, чи добросовісно мова виконує свої функції, чи не дозволяє собі якихось надмірностей, що відхиляються від суворих формальних приписів логіки, чи достатньо повно й точно передає “інформацію”, і обнишпорюють її, міряють уздовж і впоперек критеріями об’єктивних математичних моделей. Ось так поступово й була вихована підозріла відчуженість у стосунках з мовою, яка викликала почуття, близьке якщо не до ворожості, то принаймні до недовіри” [6: 13].

Дійсно, на зміну колишньому романтичному ставленню до мови в постмодерну добу приходить ставлення тотально-критичне, іронічне, недовірливе. За оцінкою Т. В. Радзівської, мова як концепт культури поступово переміщається на осі “культурний верх – культурний низ” у бік останнього члена опозиції. У зв’язку з цим цілком закономірними явищами виступають сленгізація мови, тенденція до обмеження вживання питомої лексики, звуження у функціонуванні синонімічних засобів, виведення на периферію соціальної комунікації текстів неутилітарного призначення з вираженою естетичною функцією (наприклад, поетичного дискурсу), що загалом сигналізує про збільшення сегмента “культурного низу” в мовній поведінці комуніканта [2: 343].

Однак у людській свідомості закладені захисні механізми проти впливу персуазивного мас-медійного дискурсу. Це, насамперед, природне чуття мови, завдяки якому можливий прорив індивідуальної свідомості за межі дискурсивних практик, а крім того – рефлексивні механізми мислення, які організовують багатогранний комунікативний досвід індивіда, забезпечують збереження цілісності особистості сучасної людини. Аналіз закономірностей реакції людської свідомості на вплив персуазивного дискурсу та механізмів захисту від неконтрольованого реципієнтом впливу, від маніпулювання, становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Anderson R. D., Jr. Metaphors of Dictatorship and Democracy: Change in the Russian Political Lexicon and the Transformation of Russian Politics // *Slavic Review*. – 2001. – Vol. 60. – No. 2. – P. 312–335 // Режим доступу: <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/anderson/metdicdem.pdf>.
2. Радзівська Т. В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів // *Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія*. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – С. 310–347.
3. Різун В. В. Теорія масової комунікації: Підручник для студ. галузі 0303 “Журналістика та інформація”. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2008. – 260 с.
4. Селиванова Е. А. Принцип дискурсоцентризма и стратегические программы украинской телерекламы // *Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г. Н. Манаенко*. – Вып. 6. – Краснодар: Ставропольский гос. пед. институт, 2008. – С. 66–76.
5. Селиванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
6. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М.: Просвещение, 1968. – 338 с.
7. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: Учеб. пособие. – М.: Флинта; Наука, 2006. – 136 с.

Випуск 96 (1)

Серія: філологічні науки



НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Семенець – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри видавничої справи та редагування Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: філософія мови, аналіз дискурсу.